

ANTISEMITIZMUS V BÁSNICKEJ A DRAMATICKEJ TVORBE MILANA RICHTERA

MONIKA ADAMICKÁ

ADAMICKÁ, Monika: Anti-Semitism in the Poetic and Dramatic Work of Milan Richter, 2021, Vol. 3, Issue 2, pp. 12 – 20. DOI: 10.17846/CEV.2021.03.2.12-20.

ABSTRACT: The study deals with the Holocaust and anti-Semitism in the poetic and dramatic work of Milan Richter, a prominent Slovak poet, playwright and translator of Jewish origin, whose family was marked by the events of World War II in connection with the Final Solution to the Jewish Question. His book of poems *Vo mne zbúraný chrám* (2002) and *Storočie, kruté stoočie* (2019) present the tragedy and gloom of the 20th century, which history is marked by two totalitarian systems and associated with xenophobic attitudes towards minorities. He also brought the theme of anti-Semitism into his dramatic work – into the play *Kafkov druhý život* (2006), in which he let Kafka survive his own death and during the war he is persecuted for his Jewish origin. The dominant motif of the play is the Faust myth.

KEYWORDS: Milan Richter. Anti-Semitism. The Holocaust. Totalitarian regime. The Faust myth.

Antisemitizmus je definovaný ako sekularizovaný a ideologicky podmienený antijudaizmus, ktorý historicky pramení v Novom zákone (Blecha 2002, 26). Pojem antisemitizmus začal v roku 1879 ako prvý používať nemecký novinár Wilhelm Marr (Wistrich 2002, 35). Marr bol presvedčený, že Židia ovládli nemeckú spoločnosť práve tým, že získali kontrolu nad tlačou a burzou. Judaizovanie Nemecka pritom priamo spájal s rozvojom materializmu a kapitalizmu, keďže Židia boli považovaní za národ dobrých obchodníkov, neustále nadobúdajúcich väčšie majetky. Marr nehovorí priamo o eliminovaní Židov, ale jeho diela sa napriek tomu stali základom budúceho nacistického pogromu páchaného na Židoch.

Holokaust možno z dejinného a imagologického aspektu považovať za vygradovanie antisemitských postojov spoločnosti voči Židom, pričom možno definovať rôzne východiská formovania xenofóbnych ideí, ktoré vychádzali najmä z politických, ekonomických a religióznych pomerov tej-ktorej krajiny. V slovenskom prostredí existoval predvojnový autochtónny nerasový antisemitizmus, ktorý sa formoval vo viacerých rovinách (Nižňanský 2005, 187):

1. kresťanská rovina vychádzajúca zo základnej tézy Židia ukrižovali Krista – na Slovensku existoval veľmi silný kresťanský element, a preto je práve kresťanská rovina jedným z dominantných východísk predvojnového antisemitizmu (okrem iného bol prezidentom vojnovnej Slovenskej republiky katolícky kňaz Jozef Tiso),

2. národná (jazyková) rovina vychádzala z dejinných udalostí formovania slovenskej svojbytnosti a národného povedomia, keď počas národnooslobodzovacích procesov v 19. storočí a na začiatku 20. storočia (počas násilnej maďarizácie Slovákov) boli Židia prostriedkom pomaďarčovania Slovákov a sami rozprávali po maďarsky, nemecky alebo jidiš,

3. ekonomická rovina sa opierala o fakt vykorisťovania Slovákov zo strany Židov – majiteľov krčiem, úžerníkov,

4. politická rovina vychádzala z politickej – ľavicovej orientácie Židov.

So šírením ideí antisemitizmu úzko súvisí stereotypizácia spoločnosti, resp. vytváranie negatívnych stereotypov o židovskej minorite na Slovensku. Vychádzajúc z tézy, že literatúra je odrazom života a myslenia spoločnosti, možno na základe analýzy diel slovenskej literatúry obdobia pred druhou svetovou vojnou detegovať dominantné stereotypy o slovenskom židovstve. Prvým motívom je vykreslenie Žida ako obchodníka a krčmára, ktorý žije na úkor zbedačeného,

alkoholizmom skazeného slovenského ľudu. Tento postoj sa stal aj predmetom protižidovskej propagandy pred a počas druhej svetovej vojny a úzko súvisí aj s vyhlásením Alexandra Macha, ktorý bol publikovaný v časopise *Slovák* 7. februára 1939: „So Židmi, ktorí majú zlato, šperky, bohatstvo, urobili všade poriadok a urobíme ho s nimi aj my. [...] kto tu nepracuje, ten tu nebude ani jesť. Kto tu čo nakradol, to sa mu vezme! Toto je praktické riešenie celej židovskej otázky!“ (Nižnanský 2016, 50). V povojnovom období bol tento stereotyp prevzatý komunistickou ideológiou, ktorá spájala ľudí nepracujúcich fyzicky s príživníctvom.

Druhým opakujúcim sa motívom je stereotyp o Ahasverovi, večne putujúcom Židovi, ktorý nežije vo vlastnej krajine, na cudzom území sa cíti ako zajatec. Prostredníctvom tohto stereotypu sa autori snažili explanovať, prečo sa Žid venuje obchodu, krčme namiesto toho, aby vykonával prácu ako sedliak, obrábal pôdu a vykonával práce okolo svojho hospodárstva. Tieto dva typy stereotypov spolu so stereotypmi založenými na biologickej odlišnosti židovskej minority sa dostali aj do literatúry po druhej svetovej vojne, v ktorej autori pracujú s tematikou židovstva. Vojnové udalosti v súvislosti s konečným riešením židovskej otázky zmenili spôsob zakomponovania predsudkov voči tejto minorite do literárneho textu. Kým v predvojnových textoch slúžili k explicitnému vyjadreniu autorových negatívnych postojov voči židovstvu, v povojnovej literatúre sa využívajú na vykreslenie dobových (predvojnových a vojnových) pohľadov na túto menšinu, pričom autor sa s týmito názormi nestotožňuje. Zároveň však treba poznamenať, že tento spôsob zobrazovania stereotypizácie Židov v povojnovom období neodráža celú skutočnosť, neznamená to, že sa negatívne predsudky voči Židom zo spoločnosti vytratil.

Holokaust a antisemitizmus sa dostali aj do tvorby autora židovského pôvodu Milana Richtera. Hoci sa autor narodil až v prvých povojnových rokoch a konečné riešenie židovskej otázky sa ho priamo nedotýkalo, obeťami šoa sa stala podstatná časť rodiny z otcovej aj matkinej strany. Udalosti druhej svetovej vojny mali na základe uvedeného explicitný vplyv na povojnový život jeho rodiny a zásadným spôsobom formovali aj autorovu poetiku. Problematiku rasového prenasledovania v období vojnovej a povojnovej totality zachytil vo svojich básňach zo zbierky *Vo mne zbúraný chrám* z roku 2002. Z dôvodu spájania antisemitizmu so socialistickým zriadením nemohli byť viaceré básne z tejto zbierky publikované pred rokom 1989. Výber obsahuje 33 básní v slovenčine, pričom 11 z nich preložil aj do angličtiny a 7 do nemčiny. Jednotlivé básne napísal v rozpätí rokov 1972 – 2002 a v knihe sa okrem básní publikovaných v zbierkach *Peľ* (1972), *Bezpečné miesto* (1987), *Korene vo vzduchu* (1992), *Spoza zamatových opôn* (1997) a *Anjel s čiernym perím* (2000) nachádzajú aj nikdy nepublikované básne.

V roku 2008 vyšiel druhý ucelenejší výber Richterovej tvorby pod názvom *Tajomstvá dokorán*. Okrem básní, ktoré vyšli v ôsmich zbierkach, boli do výberu zaradené aj predtým nepublikované básne z rokov 1970 – 1990, ako aj cyklus básní *Podže, vyrážame* z rokov 2000 – 2008. Udalosťami a pohnutými dejinami 20. storočia je poznačená aj zbierka *Storočia, kruté stoočia* (2019), v ktorej z pohľadu židovského chlapca, muža reaguje na udalosti uplynulého storočia, ktoré ho formovalo. Na rozdiel od predchádzajúcej tvorby je v tejto zbierke dominantnejší epický prvok. V prípade viacerých básní možno hovoriť o žánri básen v próze a svojou výpovednou hodnotou z pohľadu svedka udalostí sa približuje k metóde orálnej histórie, pretože „práve fakty, reálne a nepopierateľné, tu tvoria a formujú štruktúru básne, nie obrazy, ale jednoznačne fakty“ (Hajko 2020, 122).

Richter vo svojej básnickej výpovedi spája intímne s verejným, osobné a rodinné traumy s celospoločenskou problematikou. Jeho osudy a osudy rodinných príslušníkov sa prepletajú s osudmi osobností tej-ktorej doby a týmto spôsobom sa snaží hľadať odpovede na otázky, aké je to byť Židom, či generálne, aké je to byť človekom. Nastoluje morálne zrkadlo krutosti sveta a ľahostajnosti, pričom vychádza najmä z praktík dvoch totalitných systémov, ktoré formovali a negatívne poznačili dejiny 20. storočia – fašistického a socialistického. Richterova poézia vyvoláva dojem hľadania „prostredníctvom premýšľavej a zvedavej reflexie nenáhodných vecí a javov“

(Hajko 2020, 121). Vzhľadom na osud jeho rodiny počas druhej svetovej vojny zameranie tvorby na tematiku holokaustu, resp. antisemitizmu ako takého, nie je vec náhodná. Autoreflexívnym a autobiografickým zacielením svojej tvorby s chronologickým presahom do histórie jeho rodiny sa vyjadruje k otázkam všeobecnej histórie 20. storočia a podáva tak obraz doby, pretože „svoju existenciu a tvorbu vidí v súvislosti s celým ľudstvom a jeho osudmi“ (Bátorová 2019, 69).

Richterova básnická tvorba je, aj vzhľadom na zobrazované témy, naplnená smútkom a skepsou. V súvislosti s negatívnou stereotypizáciou slovenského židovstva sa dotkol viacerých rovín antisemitizmu. Na stereotype založenom na biologickej odlišnosti Židov od čistej árijskej rasy je postavená báseň *Zločincova matka*: „Preč od hávede s vlasmi ako uhlie / s očami ako horké mandle / s nosom ako pohľad supy?“ (Richter 2008, 237). V básni *Stará mama Deuschová* zachytil formu ľudového antisemitizmu, ktorý sa širil medzi rádovými občanmi a gradoval narastajúcou protižidovskou propagandou: „Prašivá vojna, v dedine / sa nikto necítil vinným“ (Richter 2002, 38). Zároveň v básni *Súmrak a úsvit (1900)* poukazuje na židovskú inakosť ako dôvod vytvárania a šírenia antisemitických ideí: „Byť iný je vždy výzvou, aj byť židom uprostred / katolíkov v dedinke na Záhorí bolo výzvou na úsvite / krutého storočia“ (Richter 2019, 4). Túto formu postoja spoločnosti voči Židom následne preniesol aj do povojnového obdobia v básni *Čo zmyje zmije?* Petrovi Jarošovi s vďakou:

„Herr Richter!‘ oslovia ťa.
Alebo: ‚Ty hajzel!‘
‚Mali vás všetkých splynovať‘
‚Nehraj sa nám tu na pánaboha...“ (Richter 2002, 48).

V spomínanej básni *Súmrak a úsvit (1900)* prechádza plynule z predvojnového a vojnového ľudového antisemitizmu do povojnového:

„Na jar 39 rozkvitla nenávisť v hlavách dedinčanov,
zapácha z gazdovských dvorov. Úrodu budú gardisti
zbierať celé roky, z niektorých kamarátov
sú zrazu svine, ostanú nimi aj po vojne“ (Richter 2019, 5).

Protipólom k ľudovému antisemitizmu sú ľudia, tzv. bieli Židia, ktorí sa podieľali na záchrane Židov počas prenasledovania. Dôkazom pomoci nežidovského slovenského obyvateľstva Židom je množstvo ocenených Slovákov titulom Spravodlivý medzi národmi, ktorý udeľuje organizácia pri pamätníku Yad Vashem. V súčasnosti je na zozname 597 ľudí zo Slovenska.¹ Richter vo svojej tvorbe spomína Štefaniu Vlkovú, ktorá zachránila časť ich rodiny z otcovej strany. Báseň *Koniec obchodu dobytkom a koňmi v Uníne (1941)* je doplnená Čestným vyhlásením Štefanie Vlkovej o ukrývaní Ester a jej starej mamy Jozefíny Richterovej.

Antisemitizmus sa pre Richtera neskončil vojnou a uplynutím platnosti rasových zákonov, ale má svoje pokračovanie aj v období druhého totalitného (socialistického) režimu na Slovensku, resp. pretrváva dodnes. V básni *Stretnutie na nádvorí smrti* píše: „Plazivý holokaust... / neskapaľ v táboroch, ako voš sa zahniezdil / v kožách špicľov, gardistov v koži komunistov“ (Richter 2002, 37). Zároveň reaguje na politické procesy z 50. rokov. V procese proti tzv. štátnemu sprisahaneckému centru bolo zo 14 súdnych 11 obvinených židovského pôvodu (nežidia boli Vladimír Clementis, Eugen Löbl a André Simon, vlastným menom Otto Katz). Tieto udalosti zobrazil v básni *Vo mne zbúraný chrám*, v ktorej hovorí o „holokauste päťdesiatych rokov“ (ibid., 66). Politická

¹ Spravodlivý medzi národmi 2021.

rovina antisemitizmu sa v období normalizácie dotkla aj Milana Richtera, v tomto období, najmä medzi rokmi 1979 – 1989, mal neoficiálny zákaz publikovať. Na tieto okolnosti reaguje v básni *Tri slovenské hlavy s vavrínovými vencami* (Bratislava 80. roky): „Deravé zuby, úškrn socgangstra, / ktorý ta nedávno nazval spojku pražských sionistov. / Akých básnikov prekladáte? Nie sú to samí židia?!“ (Richter 2019, 93).

Antisemitizmus šíriaci sa v súčasnej spoločnosti vysvetľuje na príkladoch popieračov holokaustu. Báseň *Wetzler a šesťdesiat noriek* (Bratislava 1983) je reakciou na vydanie diela Jozefa Lánika *Čo Dante nevidel*, resp. na pochybovanie o autentickosti výpovede zo strany recipienta:

„Panička chvíľu listuje v knihe: ‚Utiekli? Odtiaľ, z poľského lágra? Manžel vraví, že to s tým plynom si vymysleli židia. Nemci boli predsa fajnový národ. Výmysel... aj s tým útekem... Ale predáva sa mu to dobre, tomu Lánikovi, že?‘“ (Richter 2019, 88).

Na šírenie tzv. nového antisemitizmu (new anti-Semitism) a vytváranie extrémistických nacionalistických skupín reaguje v básni *Popierač holokaustu požiadal u mňa o azyl* (Oslo 1993). Verše sú naplnené dávkou ironie voči židovskému osudu a jeho popieranu:

„Áno, mladý muž, viem, dedo Emil a babička Amálie si to vymysleli, keď nemali v tom Auschwitzu čo robiť, penzistov tam neposielali na roboty, tak si šli v zime trocha zohriať staré kosti k žeravým peciam, ktorým študovaní Nemci vraveli hrdo *Krematorien*. A tam hneď vedľa stáli baraky so sprchami a s práškom proti škodcom – *Hygiene muss sein*“ (ibid., 110).

Dominantným motívom v Richterovej básnickej tvorbe je smrť. Je odrazom prítomnosti smrti v jeho živote, ktorého rodina bola poznačená holokaustom, a rovnako stratou otca v detskom veku (Richter mal v tom čase len sedem rokov). Vo svojich básňach často reaguje na skon príbuzných, či už rodičov alebo tých, ktorí skončili v kremačných peciach vyhladzovacích táborov. Jeho postoj k predkom a udalostiam druhej svetovej vojny najlepšie vystihujú názvy básní *Korene vo vzduchu* a *Vo mne zbúraný chrám*. V básni *Korene vo vzduchu* vyjadruje úctu k pietnemu miestu osvienčimského vzduchu, v ktorom skončil popol tých, ktorí v tábore zomreli, a stal sa tak miestom ich posledného odpočinku. V druhej básni spája oba varianty smrti – reaguje na obete holokaustu a zároveň na smrť otca a trápenie matky, „ktorú Boh nechal samu s tromi deťmi“ (Richter 2002, 66). Tento verš je zároveň výčitkou Bohu, poznačený stratou viery. Autor síce pripúšťa existenciu Boha, zároveň vo svojich básňach často uplatňuje biblickú symboliku, ale vo vzťahu k Bohu je agnostik. Jeho agnosticizmus vyplýva práve z udalostí druhej svetovej vojny a zo straty viery v židovského Boha zo strany jeho rodičov. V básni *Môj meruôsmý s paletou tmy a so železnou obručou* (1948) píše:

„obriezku otec nedovolil. Načo raz bude chlapcovi údajne pevný zväzok s Hospodínom? Bohom, čo nechal svoje dievky udusiť sa v plyne?“ (Richter 2019, 32).

Existenciu Boha, resp. rozdiel medzi katolicizmom a judaizmom vidí ako jeden z dôvodov antisemitizmu – nenávisti voči Židom na náboženskom základe. V básni ovplyvnenej magickým realizmom, založenej na kontraste reálneho a magického (fiktívny rozhovor s Bohom) *Remember Sarajevo* hovorí o Bohu v súčasnom svete ako o dobrom biznise a zároveň dôvodom nenávisti medzi konfesiami: „*Na tejto planéte sa Tvoje dievky, splodené / na tri pokusy, zabíjajú, lebo si, Pane, veľký biznis*“ (Richter 2008, 275). Riešenie vidí v ekumenizme. V básni *Zázrak nájdeného (pokus o ekumenickú báseň)* dochádza k splynutiu židovského a katolíckeho Boha: „*Usmiala sa – a boli Vianoce / Chanuka, zázrak nájdeného*“ (ibid., 277).

Smrť je pre autora jedinou istotou vo svete, v ktorom niet Boha, resp. Boh je ľahostajný voči svetu. Vyjadrením tohto postoja je napr. báseň *Nakoniec neostaneš sám*: „*A keby dlho nikto nechodil / neboj sa, príde smrť*“ (ibid., 222). Podobným spôsobom vnímal smrť vo svojej tvorbe maďarský básnik János Pilinszky, pre ktorého bola smrť v koncentračných táboroch entitou, ktorej „blížkosť je neodmysliteľná, mnohým pripadá ako jediná možnosť vykúpenia z neznesiteľných múk a utrpenia“ (Gallik 2019, 322). Richter pri vykreslení smrti využíva symboliku farieb, konkrétne bielej a čiernej – obe farby stavia do vzájomného kontrastu, aby vyjadril jej podstatu. Báseň „*Keď múdry človek zomrie...*“ je reakciou na smrť Jána Števcčka. Stelesnením smrti je tu „*nevesta s čiernym závojom*“ (Richter 2008, 203).

Tematika antisemitizmu a stereotypizácia židovstva sa dostala aj do Richterovej dramatickej tvorby, do dvoch divadelných hier o Franzovi Kafkovi, ktoré vyšli v roku 2016 v knihe *Kafka a Kafka*. Hoci obe hry vznikli v rokoch 2006 – 2007, doposiaľ neboli hrané žiadnym divadlom na Slovensku (pre návštevníkov Divadla J. Palárika v Trnave boli prezentované len ako scénické čítanie v roku 2007). Niektoré scény z hry *Z Kafkovho Pekloraja* boli hrané na festivale Kafkove Matliare² v rokoch 2008 a 2009. Autorským zámerom v prípade oboch hier bolo zmapovať základné biografické aj umelecké atribúty Kafkovej osobnosti a literárnej činnosti. Kým prvá z nich *Z Kafkovho Pekloraja* sa však viac zameriava na ponor do psychického prežívania hlavného hrdinu, v druhej sa Richter zamerá na spoločenskú atmosféru doby, v ktorej Kafka žil a pôsobil, ako aj obdobia po jeho smrti.

Vychádzajúc z Kafkovho židovského pôvodu, autor do hier vložil aj problematiku predvojnových antisemitských postojov slovenskej majority, ako aj tematiku holokaustu a povojnových protizidovských nálad. Pritom rovnako ako v poézii stotožňuje fašistický predvojnový a vojnový antisemitizmus so socialistickým sionizmom. V hre *Z Kafkovho Pekloraja*, pri písaní ktorej vychádzal z Kafkových aforizmov³, zápiskov a osobnej korešpondencie a doplnil to úryvkami z Kafkovej tvorby, zachytil stereotyp Ahasvera, večne putujúceho Žida. Akfak, ktorý je 50-ročným Kafkovým alter egom, reaguje na vypuknutie prvej svetovej vojny týmito slovami: „*Pražskí Židia, do boja za matičku Prahu a za našu c. k. monarchiu!* (Rozosmeje sa, dá najavo, že to nemyslí

² Franz Kafka sa od decembra 1920 do augusta 1921 liečil v sanatóriu v Tatranských Matliaroch. Milan Richter inicioval na jeho počesť Kafkove Matliare, festival, na ktorom sa stretávajú domáci aj zahraniční spisovatelia inšpirovaní tvorbou tohoto spisovateľa. Prvý ročník sa konal v máji 2007 v spolupráci Klubu nezávislých spisovateľov s mestom Vysoké Tatry a knižnicou G. F. Belopotockého v Liptovskom Mikuláši.

³ Aforizmy stručne a vtipne vyjadrujú určitú životnú pravdu, preto bývajú považované za príslovia intelektuálov. S ohľadom na vtipnosť pointy aforizmov (hoci s odtieňom irónie či sarkazmu), možno aforizmy považovať za súčasť smiechovej kultúry. Milan Richter zaradil do knihy *Kafka a Kafka* aj niekoľko aforizmov židovského autora Franza Kafku. Židia sú charakteristickí svojím zmyslom pre humor, dokážu si dokonca zavtipkovať aj o holokauste – dôkazom je napr. kniha Jána Kalinu *Tisíc a jeden vtip* (2019), či tvorba Tomáša Janovica. Humor sa v nacistických getách a táboroch stal nástrojom boja proti perzekúciám a poníženiu a prejavil sa aj v literárnych dielach slovenských a českých autorov židovského pôvodu, ako napr. Emil Knieža, Ludvík Aškenazy a Ladislav Grosman.

vážne.)“ (Richter 2016, 19). V tomto krátkom prehovore autor vyjadril podstatu medzivojnovéj protižidovskej propagandy postavenej na teórii, že Židia žijúci v cudzej krajine nie sú asimilovaní s majoritou. Z toho dôvodu nehája záujmy národa, na území ktorého žijú (vzhľadom na to, že Akfakov prehovor je reakciou na vypuknutie prvej svetovej vojny, nemožno hovoriť o štátoch – českom a slovenskom, keďže nástupnícke štáty rakúsko-uhorskej monarchie vznikli až po skončení vojny), ale naopak, stoja v opozícii k národným cieľom. Na Slovensku boli Židia obviňovaní z presadzovania maďarizácie z dôvodu ich asimilácie s maďarským národom. V Čechách však bola situácia rozdielna, došlo k dvojakej asimilácii. Majetnejší Židia sa stotožnili s nemeckým národom, chudobnejší s českým. A práve tá časť židovskej populácie, ktorá sa priklonila k nemeckej národnosti, sa stala terčom negatívnej stereotypizácie a vnímania Židov ako tých druhých. Akfakova replika sama osebe nie je antisemitská. Negatívnu konotáciu nadobúda až scénickou poznámkou a vyznieva ako výsmech pražským Židom.

Druhá divadelná hra *Kafkov druhý život* zobrazuje posledné dni života Franza Kafku a jeho smrť. Autor ho však nenechal zomrieť, nechal ho prežiť vlastnú smrť uzavretím zmluvy s diablom v zmysle faustovského mýtu a prostredníctvom jeho života ilustroval rasové prenasledovanie židovskej minority počas druhej svetovej vojny a povojnový sionizmus. Autor na Kafkovu záchranu využil faustovský mýtus⁴ v jeho základnej podobe – Franz Kafka uzatvorí zmluvu s démonom a prežije svoju smrť, ak sa vzdá svojej tvorby a svojho dovtedajšieho života. V prípade Kafku to však nie je túžba po poznaní, ktorá ho nabáda k porušeniu zmluvy s Bohom a spáchaniu hriechu, ale je to túžba po živote. V období moderny a postmoderny dochádza k deštrukcii pôvodného pretextu a je to práve Boh, ktorý opúšťa človeka a ten je donútený spoliehať sa na iné, nečisté sily. V tomto ohľade možno z Richterovho textu vyvodiť práve moderné a postmoderné spracovanie tohto mýtu v dvoch rovinách. Kafku opustil Boh a necháva ho zomrieť v mladom veku, preto ho démon zvedie na hriech s príslubom života. Druhá rovina vychádza z Richterovho ateizmu a vnímania Boha, ktorý nechal zomrieť milióny svojich židovských veriacich počas holokaustu. Kafka je tu potom zástupcom európskeho židovstva a démon predstavuje fašistickú moc. A v priebehu deja naozaj dochádza k postupnému stotožneniu s antisemitizmom, neskôr so sionizmom. Prvým predstaviteľom démona antisemitizmu je Kafkova družka Juliana, s ktorou žijú nový život v Argentíne. Pod jej vplyvom si Kafka zmení priezvisko na bavorské Keesburger, pretože s takým menom by sa „nepresadil ani v Európe, v tej novej, ktorú budeme spravovať my, Nemci...“ (Richter 2016, 81). Kafkovu rodinu pritom považuje za židovskú bandu (ibid.). Jej príklon k nacistickej ideológii spečatí vstupom do fašistickej strany s vidinou, že „Hitler zhltnie Európu ako malinu a že ty ako jeho fanatická prívrženkyňa budeš bičom šľahať Čechov a Židov, ak ešte nejakí prežijú...“ (ibid., 115). V povojnovom období ju Kafka priamo označuje za hada, démona, ktorý spôsobil skazu jeho rodiny.

Kafka sa pre svoj židovský pôvod dostáva počas vojny do Terezína, v ktorom sa démon vtelil do postáv dozorcov a stáva sa explicitnou paralelou fašizmu. Autor v tejto časti hry vykreslil existenciálne motívy, konkrétne motív degradácie ľudskej dôstojnosti. Z ľudí sa v prostredí koncentračného tábora stávali len čísla bez mena, bez ľudskej podstaty. Pritom status nenápadného človeka ako súčasť stáda predstavoval šancu na prežitie. V tábore radí esesák Kafkovi: „Tu prežije len ten, kto nehľadá. A kto sa nepredváža, jasné? Tu je najlepšie byť bezmenné, bezcenné číslo“ (ibid., 96). Neskôr prirovnáva Kafka postavenie internovaných Židov k chrobákovi (v súlade s jeho poviedkou *Premena*): „Všetci sme tu také obrovské chrobáky, ktoré Nemci nechajú vyhľadávať a nakoniec ich vyhodí alebo spália“ (ibid., 98). Židia v koncentračnom tábore v tomto ponímaní predstavujú akési alter ego Gregora Samsu. Spája ich motív odcudzenia vlastného tela, ktoré je ponížené a zrádza ich pod vplyvom neľudských podmienok. Rovnako cudzie bolo telo aj pre Gregora,

⁴ Pozri: Žilka, Tibor. 2015. *Od intertextuality k intermedialite*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.

„chová se jako cosi nepřátelského, poutá na sebe nelibost a nenávisť okolí“ (Mikulášek 2020, 171). Napriek odcudzeniu tela ľudská entita zostáva zachovaná. Gregor ako aj internovaní Židia „neprestal byť človekom, lidskou postavou ani v odcizenej telesnosti“ (ibid.).

Okrem Juliany, ktorá je pre Richtera stelesnením fašizmu v Európe, sa Kafkovým démonom stáva aj Sancho, ich sluha a Julianin milenec. V povojnovom období sú démoni synonymom socialistického sionizmu: „*Oči démonov pohasli – v tejto krajine, kde sa to odrazu démonmi priam hmýri*“ (Richter 2016, 117). Prostredníctvom postavy Kafku autor vykreslil atmosféru 50. rokov v súvislosti s vykonštruovanými politickými procesmi a socialistické praktiky vypočúvania. Počas vypočúvania Kafku, ktorý sa následne ocitá vo väzení na tri roky ako politický väzeň, zachytil protižidovské nálady opierajúce sa o stereotyp vzdelaného Žida v postave vyšetrovateľa: „*Nie som na hlavu praštený, aj keď nemám vysokú a nie som doktorom práv ako vy*“ (ibid., 118). A následne hovorí: „*Vy ste chytrý Žid, nehovorte, že nie, ja tú vašu fajtu poznám*“ (ibid., 120).

Záver hry, v ktorej sa Kafka znovu ocitá po injekcii od Roberta K. v novom živote, vyznieva symbolicky ako alúzia na cyklickosť dejín. Autor v záverečnej vete „*Vitajte v novom živote*“ (ibid., 131) predurčil dejiny na opakovanie, čím vyjadril obavy z nepoučiteľnosti ľudstva z chýb minulosti v súvislosti s konečným riešením židovskej otázky a gradovanie antisemitských postojov v súčasnej spoločnosti.

SUMMARY

Anti-Semitism is defined as a secularized and ideologically conditioned anti-Judaism that historically originates in the New Testament. The spread of the ideas of anti-Semitism is closely related to the stereotyping of society, resp. creating negative stereotypes about the Jewish minority in Slovakia. Based on the analysis of works of Slovak literature of the period before World War II, dominant stereotypes about Slovak Jewry can be detected. These stereotypes also occur in the postwar literature. The events of the war in connection with the Final Solution to the Jewish Question changed the way in which prejudices against this minority were incorporated into the literary text. While in the pre-war texts they served to explicitly express the author's negative attitudes towards Jewry, in the post-war literature they are used to depict contemporary (pre-war and war) views of this minority, while the author does not agree with this opinion.

The Holocaust and anti-Semitism also became part of the work of Milan Richter, the Slovak author of Jewish origin. In his poetics (books of poems: *Vo mne zbúraný chrám*, 2002, *Tajomstvá dokorán*, 2008, *Storočie, kruté stoočie*, 2019), Richter intimately connects public, personal and family traumas with societal issues. He establishes a moral mirror of the cruelty of the world and indifference, based mainly on the practices of two totalitarian systems that shaped and negatively marked the history of the 20th century – fascist and socialist. In connection with the negative stereotyping of Slovak Jewry, he touched on several levels of anti-Semitism – folk and political, fascist and socialist, as well as anti-Semitism on a religious basis. For Richter, anti-Semitism did not end with the war and the expiration of racial laws, but has its continuation in the period of the second totalitarian (socialist) regime in Slovakia, resp. persists to this day. Anti-Semitism that is spreading in today's society is explained by the examples of Holocaust deniers. The dominant motif in Richter's poetry is death. For the author, death is the only certainty in a world in which there is no God, resp. God is indifferent to the world. He sees the existence of God, the difference between Catholicism and Judaism, as one of the reasons for anti-Semitism – hatred of Jews on religious basis.

He also dealt with the topic of anti-Semitism and the stereotyping of Judaism in dramatic works. At the same time, as in poetry, he identifies fascist pre-war and war anti-Semitism with socialist Zionism. In the play *Z Kafkovho Pekloraja* he captured the stereotype of Ahasuerus, an

eternally wandering Jew. The play *Kafkov druhý život* depicts the last days of Franz Kafka's life and his death. However, the author did not let him die, let him survive his own death by signing a pact with the devil in the sense of the Faust myth, and through his life the author illustrated the racial persecution of the Jewish minority during World War II and post-war Zionism. He processed the modern and postmodern variant of the Faust myth on two levels. God leaves Kafka and lets him die at a young age, so the demon leads him to sin with the promise of life. The second level is based on Richter's atheism and the perception of God, who left millions of his Jewish believers to die during the Holocaust. Kafka is then a representative of European Jewry here, and the demon represents fascist power. The end of the play, in which Kafka finds himself again after an injection by Robert K. in a new life, sounds symbolic as an allusion to the cyclicity of history. Richter thus expressed concern about the unteachability of humanity from the mistakes of the past in connection with the Final Solution to the Jewish Question and the gradation of anti-Semitic attitudes in contemporary society.

Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0143/21 *Antisemitické etnické stereotypy v médiách a literatúre krajín V4*.

LITERATÚRA

- Bátorová, Mária. 2019. Namiesto laudácie. In: *Slovenské pohľady* IV. 135/2, 67 – 70.
- Blecha, Ivan a kol. 2002. *Filozofický slovník*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- Gallik, Ján. 2019. Motív smrti v tvorbe autorov slovenskej, českej a maďarskej katolíckej literatúry. In: *Slavica Wratislaviensia* 168/2, 315 – 326.
- Hajko, Dalimír. 2020. Milan Richter: Storočie, kruté stoočie. Príbehy zo súkromných dejín 20. storočia (Recenzia). In: *Slovenské pohľady* IV. 136/10, 121 – 124.
- Mikulášek, Alexej. 2020. Filmové adaptácie Kafkovy *Proměny*: poznámky ke studiu adaptačných stratégií. In: Timko, Štefan (ed.): *Literatúra a jej filmová podoba v stredoeurópskom kontexte*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií, 157 – 173.
- Nižňanský, Eduard. 2005. Majorita a židovská minorita v období holokaustu. Poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu. In: Šutaj, Štefan (ed.): *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: UNIVERSUM, 184 – 195.
- Nižňanský, Eduard a kol. 2016. *Obraz nepriateľa v propagande počas II. svetovej vojny na Slovensku*. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania.
- Richter, Milan. 2016. *Kafka a Kafka*. Bratislava: Milanium.
- Richter, Milan. 2019. *Storočie, kruté stoočie. Príbehy zo súkromných dejín 20. storočia*. Bratislava: Ikar.
- Richter, Milan. 2008. *Tajomstvá dokorán*. Bratislava: MilaniuM.
- Richter, Milan. 2002. *Vo mne zbúraný chrám*. Bratislava: MilaniuM.
- Spravodlivý medzi národmi*. 2021. <https://www.pribehyspravodlivych.sk/spravodlivi-medzi-narodmi/> [18. 09. 2021].
- Wistrich, Robert Solomon. 2002. *Hitler a holokaust*. Bratislava: Slovart.
- Žilka, Tibor. 2015. *Od intertextuality k intermedialite*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.

Monika Adamická

KONTAKT

PhDr. Monika Adamická, PhD.
Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr
Fakulta stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre
Dražovská 4
949 01 Nitra
Slovenská republika
monika.adamicka@ukf.sk